Повість

1924 рік

Ах, ти, тоска проклята!

Ох, докучлива печаль!

Гризеш мене з малих літ,

Як міль одежу, як іржа сталь!

Ах, ти, скуко! Ах ти, муко, люта муко!

Де не піду — все з тобою, всюди, всякий час.

Ти, як риба з водою, все коло нас!

Григорій Сковорода

На Либідь кияни виганяли худобу. Заспані дівчата з довгими лозинами в руках протирали очі й зацікавлено дивились на чудного юнака в зеленкувато-рудому сурдуті, в панчохах, що йшли до самих колін, в якихось дивних, припорошених, старих, але зовсім незвичайних черевиках, у високім брилі.

Обличчя було моложаве, все поголене, з легкою дитячою всмішкою.

— Добрий ранок, дівчата!

Дівчата чмихнули, затулили рота рукою й засоромлено відвернулись.

— Не впізнають земляка!

Григорій спинився, зняв бриля й червоною хусткою заходився витирати піт на лобі.

Дівчата відійшли вбік і зацікавлено стежили за ним.

Юнак хвилину постояв, а далі сів на пеньку широкої верби й почав передихати.

— Київ! Київ! Alma mater![1] Хай Бог благословляє!

Берег річки був якскраво-зелений! На оболоні завзято скубли молоду траву табуни гусей. Інколи піднімали голови й лагідно сюсюкали до гусенят.

В той саме час із-за гори, з-за низеньких будинків, що впірнули в густу, ще зовсім свіжу зелень, визирнули перші смуги променів, загорілись у росах і розсипались на довгі рясні лінії.

В Лаврі[2] вдарив дзвін і заспівав довгим срібним голосом кудись у широкі простори: на Бровари й Ірпінь.

Григорій устав і напружився, гостро вслухаючись.

Очі загорілись дивним вогнем і раптом запливли сльозами.

— Свята земля! Рідна, свята земля!

Він підсунув торбинку, причепив на бік дивну чорну з білими кісточками сопілку, стукнув високою палицею, усміхнувся якійсь радісній думці.

І пішов легкою бурсацькою ходою, простягаючи довгу шию вперед.

З воріт дехто визирав і дивувався з цього довгого стрункого юнака.

Григорій до всіх привітно посміхався, наче знав кожного.

Попід горою князя Володимира тихо булькотав струмок.

Старий, ізчорнілий хрест сумно похилився на долину, простягши перехрестя в повітрі, над вітами дерев, ніби захищаючи від нападу затишні байраки.

В прогалину визирнув Дніпро, бурхливо бавлячись на сонці і втомно бризкаючи піною.

І знову спинився Григорій і замислився...

Тінь Володимира, сиза в променях ранку, пройшла перед очима, хвилину постояла під горою й спустилась на долину.

Згадав за все.

Хотів старий князь, як добрий господар, дати радість землі, а що сталось?..

— Чому її залито було всю кров’ю? Чому полягли над нею печаль і стогін?

...Радісно тішив серце повний, срібно-дзвінкий поклик Лаври, що спокійно щоранку благословляв землю.

Григорій пішов далі, але зразу ж стало чомусь сумно.

Той смуток, що завжди, ще з дитинства, точив серце, раптом знову повстав.

Там, за кордоном, блукаючи по чужих землях, Григорій позбувся був його зовсім. І було тоді надзвичайно радісно й легко,— а кожний день святочно проходив.

Чому ж це тепер знову, тут, він починає заходити в серце?

Під новою брамою в ряд сиділи старці й жалібно голосили. Один із них грав на ліру й так захопився, що, здавалося, забув і за саму милостиню. Поруч із духовними піснями вривалися поодинокі жалі за ще недавнім минулим, й невеличкий гурт людей уважно слухав цього старого лірника.

Чомусь його співи гостро вразили Григорія. Проте він постояв хвилину й пішов у браму.

В мурах монастиря снували поодинокі гуртки прочан, побожно вклонялися кожному місцю, заходили в келії й виходили звідти, спітнілі й засмучені.

Серед прочан були здебільшого жінки, одягнуті в темне. Григорій згадав, що тепер весняні хліборобські роботи й чоловіки всі в полі. А проте дивно було бачити цей люд, ще недавно такий сміливий та завзятий, а нині покірний, пригнічений.

— Чого ви шукаєте серед цього зчорнілого каміння?

Одна бабуся дуже уважно приглядалася до Григорія, до його всього поголеного обличчя, ніби впізнаючи в нім когось свого.

Григорій привітно посміхнувся: хтозна, може, землячка з Лубенщини сюди забилась...

Та раптом бабуся відвернулась, почала хреститись та плюватись.

— Німець куцохвостий! І сюди забився! Геть, погане, нечиста сило!

Григорій голосно розсміявся. За старою бурсацькою звичкою хотів показати язика й подражнити сердиту бабу,— а пройшов тихо й засмучено, уважно вдивляючись у церкву, що пишалась на сонці великозірчатими банями.

В церкві йшла служба. Жовті воскові свічки тріщали хилитливим полум’ям перед образами. Товпився народ, по боках стояли чорні постаті в високих клобуках, жовті, скам’янілі.

І зразу ж стало без міри нудно від цих тупих, здерев’янілих облич, від того хору, що дико викрикував на криласі.

Згадалися служби католицькі, злагоджені, врочисті, з прекрасною барвистою музикою й хлоп’ячими співами.

— ...Herr Pfanne! Herr Pfanne![3]

В долині Рейну сяяло сонце, зеленіли густі виноградники, а в небі синіли верхів’я гір, що підносять людський дух кудись у далечінь, у чарівну мрійність.

— Signore Scovoroda! Signore Scovoroda![4]

Це кликала юна, палка італійка.

А синьйор Сковорода тоді тікав, як дикий звір, упійманий у тенета. Італійка дзвінко сміялась над дивним Russ’om.

Сковорода вийшов із церкви. Дехто з ченців уважно придивлявся до нього. Може, впізнав,— але Сковороді чомусь важко було признаватись і говорити.

Було на думці йти додому, в Чорнухи. Дорога лежала через Поділ, і Сковорода при нагоді хотів заглянути до Академії[5].

Навколо Академії тихо шелестіли явори, в стінах будинку гуділо густим, нудним бурсацьким шумом.

Товсті присадкуваті колонади будинку сумно, по-старечому дивились на Сковороду.

Чомусь було тоскно, а разом і приємно.

Згадалось юнацтво, шалені молодечі витівки: як утікали до Дніпра, на нічні лови риби, на околиці Києва в чужі сади, а спритніші й до дівчат. Стелилось широке барвисте життя, а багатьом воно замкнулось у стінах монастирів на сувору службу Богові, на важку митру[6]. Дехто з бурсаків боязко виглянув, придивився і впізнав:

— Грицьку? Це ти?

Григорій, червоніючи, посміхався. Двоє нерішуче, але зацікавлено підійшли й привітались.

— А що це на тобі? От чудний який, їй-богу! Як німець лопуцьковатий! І то так усі ходять у Німеччині?

— А як кому доведеться!

— Ну, брат, і чудний ти! Їй-богу!

Старший, високий чолов’яга, почав уважно оглядати.

— А я тобі скажу, що нічого, брате, добре! І я б охочий одягти замість оцих лапсердаків. Теліпається тобі,— тільки собак дратувати на Подолі!

— Ну, а як вам тут живеться?

— Нам? Нудно! Намилуємо Святе письмо так, що аж млосно робиться! Голова набубніє тобі, як лубок! Нудно, братухо, дуже нудно! Та й на дідька воно! В ченці йти не хочеться, а так на Московщину, до цих Етіопів!..[7] Теж, брат, несолодко. Ех, на коня б оце та в степи широкі! Гойдай тоді хвилі вітру—тільки держись!

Він трохи помовчав.

— Слухай, Грицьку, а покурить нема в тебе?

— Ні, я не курю!

— От шкода! А кажуть, німці добрий тютюн курять!

Сковорода хутко попрощався й пішов далі.

З-за Дніпра чомусь довго не повертався човен.

Сковорода сів у холодку під вербою й став чекати.

Сьогодні зранку, як тільки засіріло надворі, Сковорода подався в дорогу і встиг пройти більш як 50 верстов. У тілі почувалася втома, голод уже морив. Враження від Києва дивно плуталися зі спогадами про життя на чужині.

Сковорода згадав, що в торбині був хліб. Він вийняв сухий шматок, натер цибулею і почав смачно їсти.

Потім підійшов до невеличкого струмка, що протікав з-під гори, і довго пив холодну воду.

Тоді знову сів на старе місце, й вийняв сопілку, оглянув її тепло, й заходився грати тихих задумливих мелодій на дивній сопілці з білими кісточками.

На Дніпрі купалося сонце, розбивалось на дрібних хвилях, у шумах хвиль, у далечині затонів переливало веселками. Над хвилями вставали чайки й ластівки. Десь скидалась і плескала риба, віддаль ріки мережилась синявими збрижами струменів, по тім боці біліли волохаті полові лози. А геть далі йшли безкраї ліси Броварів.

В сивині лугів майоріли табуни товару з яскравими плямами пастухів.

Чомусь знову згадались далекі юнацькі часи.

Осінньої зоряної ночі йшов пішки з Чорнух до Києва, в бурсу.

Чого так тремтіло тоді серце молодечим запалом?

Чому так хотілось жити тоді звичайним тихим життям, любити простори, сонце, сині далечіні, дихати міцним щебцем і тихим затишно-лагідним смутком вечорів?

І ось хтось розрізав життя на дві смуги. І жодна не знає собі місця ні тут, на батьківщині, ні там — у далеких чужих краях.

Якоюсь тьмяною радістю ваблять ліси й безкраї обрії степів.

Хто кличе туди, за бузові димища? Що за ними твориться?

Якась дівчина, вся в темному, пішла лісовими стежками на росяні поляни з нерозгаданою усмішкою на вустах. А від неї лягла довга сіра тінь.

...Тінь! Це перший символ туги. Тому так болить, у камінчик стискується серце.

Під тихі журливі звуки флейти мимоволі встали далекі дні на чужині.

Долина Рейну, ще юна й свіжа, вся заросла великими незруйнованими лісами. На гострих виступах ще хмурилися старі темні замки.

А внизу молоді сади й виноградники. Поміж ними білі привітні будинки швейцарців. І все обперезано горами.

Куди не кинеш оком — скрізь застигає зір на холодних карбованих лініях, яскраво-білих, червоних і синіх.

Гори гнітять густими тінями вечорів. Гори благословляють радістю голубиною кожний сонячний ранок, коли сонце довго-довго вмивається й не натішиться собою!

Тоді серце голосно стукає в клітку й хоче спорхонути, полинути на верхів’я гір.

Стрункий довгоногий Григорій, легкий, як гірська сарна, хутко переходив із перевалу на перевал.

І не було втоми духові, і втома тіла була без міри солодка.

В невеличких тихих корчмах, у єзуїтських орденів любив спинятись. Там випивав кухоль холодного молока зі скибкою хліба з маслом; інколи давали свіжих яблук та винограду. Тоді серце наливалося соком.

І скрізь привітна зустріч, несподівана й цікава пригода, і скрізь бажаний гість.

Як приємно бути завжди в гостях!

І що, властиво, наше життя, як не радість перебування в гостях!

Треба ж пройти в ньому якнайлегше.

І що ми самі, як не тимчасові мандрівники на цій прекрасній планеті! Треба тільки спромогтись і знайти відміряну нам зарані стежку, "потрібне зробити не важким, а важке не потрібним".

Товстий пузатий Жан Жак Руссо[8] на одній віллі сердито бубонів: "Я, m-г Skovoroda, розвалив би всі будинки, всі брудні оті ями гноюки — наші Парижі, Лондони, Марселі й Відні, я б поскидав усі прикраси, що натягують люди на себе. Ідіть, любі брати, на долини, в ліси, на простори голі такими, як створила вас велика мати Натура, і будьте вільні, як вільними створила вас Натура!"

По-дитячому наївні й радісні очі насмішкувато стежили за нудною одноманітно-густою розмовою славетного, але молодого ще філософа. Інколи в синіх очах загорявся гострий вогник, глибоко прорізував мур, що роз’єднував двох далеких людей.

І тоді Руссові ставало холодно й неприємно від того надзвичайно дужого, гострого розуму, що зразу розрізує блискучу думку.

Що за істота, що за дивний пастух, що прибився сюди з якоїсь незнаної країни, Petite Russie[9], з сопілкою за поясом, неначе з якого ідилічного малюнку!

І чого він тут шукає?

Григорій уважно вслухався в усе. Але інколи за всім тим проскакувала якась насмішкувата думка.

"А чому ж ти сам не роздягся й не пішов голим до Натури? Скинув би свій темно-червоний сурдут і пішов би. Виставив би своє товсте волохате черево й грівся б на сонці серед Натури. А замість того на гладкім череві товстий ланцюжок з годинника, і на ньому теліпаються якісь грубі, важкі цяцьки".

З того розійшовся з Руссом, думка сягала в нові просвіти. І було легко.

А проте все ж інколи дратував товстий позолочений ланцюжок.

У Німеччині в численних князівствах невеликі студентські гуртки в перервах між дуелями за кухлями пива жваво обговорювали нові філософічні питання.

Ще жива була пам’ять Лейбніца[10]. Завзято сперечалися про можливість спізнання монад[11]. У Гановері[12], куди заглянув і Сковорода, тиха, обгороджена могила в затінку лип, здавалось, мудро стежила за всім тим, що колишні, ще живі й суцільні монади внесли, як подарунок вічності.

Скрізь лежали рівні, чепурно оброблені лани. Буйна картопля поміж садами тяглася довгими смугами.

І було приємно стежити за цією завзятою дбайливою працею, й нудно було від цих одноманітно розпланованих ланів і садів із їх чепурною огорожею.

Як і звичайно, Сковорода не вагався заходити в перший будинок у німецькому селі. Його зустрічали там спочатку підозріло.

Але за вечерею, після випитого доброго пива, йшли жарти, інколи й грубуваті.

— Herr Pfanne! Herr Pfanne! Сковорода! Поставив на плиту, й шкварчить сало! Ха-ха-ха-ха! Herr Pfanne! Чого ви сюди забилися?

Сковорода залюбки розповідав про свою науку, мандрівки, про свою влюблену, нікому не відому країну.

— O, ja... O, ja...[13] Наука — це добра річ! Аякже, аякже!

— А в Малій Русі хіба нема вищих шкіл і студентів?

І Сковорода знову розповідав про свою alma mater.

Але в ній не всі науки добре проходять. А він хоче обняти все, дізнатись найкращого знання.

— O, як же, як же! Kleiner Russe![14] Такий маленький, зовсім маленький Russe! Але чому Herr Skovoroda такий високий? Певне, він з високої Русі! Ха-ха-ха-ха!

Сковорода вчував, що його тут ніколи не зрозуміють, і спозаранку хапався, якомога швидше, відійти.

Був і такий випадок. Якась дівчина, дочка німецького господаря, на прощання нарвала й подарувала букет квіток. Сковорода зніяковів, почервонів, якось незграбно розкланявся, а далі, кумедно засміявшись, просто побіг. А дівчина ще довго дивилась услід йому своїми великими, спокійно-синіми очима.

І ця подія чомусь довго не виходила з голови...

Тим часом на середині Дніпра, не знати звідки, з’явився човен.

Старенький дідусь, увесь у білому й сам білий, із розчервонілим, іще моложавим обличчям, вимахував довгим веслом. І човен його хутко прорізував струмені вод.

Коли човен під’їхав до берега, Сковорода встав і привітався.

— Ти тільки сам тут і є, козаче?

— Здається, більш нікого, дідусю!

— Та я й сам бачу, що нікого! І охота ото клопотатися з-за одного, скажи на милість! Наче я в найми до кого став!

Дідусь, очевидячки, був зовсім невдоволений.

— І чого воно так, що опівдні нікого тобі й медом не закличеш до човна? Наче муха взимку — ні однієї не побачиш! А вже як вечір або ранок — тоді й не спекаєшся! Начіпляються тобі, як воші на кожуха. Це тільки ти якийсь чудний, козаче, що кудись поспішаєш. І нащо б ото я турбував людей. Ліг би собі, спочив у холодочку. А на вечір я тебе б і перевіз!

Проте нічого не поробиш. Дідусь захитав головою, закліпав віями й погодився-таки. Григорій хутко зібрав усе своє збіжжя й сів у човен. Дідусь нап’явсь, одіпхнув човна від берега. Човен закрутився, і по тому легко пішов на середину.

— Звідки, козаче, мандруєш?

— А що таке?

— Та щось дивний ти дуже. Німець не німець, жид не жид, бурсак не бурсак, ну й на людину не схожий!

Сковорода посміхнувся.

— Так собі, мандрую світами.

— Що ж, може, діло яке маєш?

— Ні!

— То, мо’, по святих місцях ходив?

— І до цього не маю охоти.

— Диви ти! Ну, тоді чого ж ти блукав, коли твоя ласка?

— Так! Ходив по науку в чужі краї!

— Чи бач, яке діло!

І дідусь раптом змовк і став пильніше гребти.

Тим часом човен допливав на другий бік річки. Хвиля тихшала.

З правого берега перед очима замайорів Київ у своїй дивній красі.

З густих садів і гаїв визирали поодинокі будівлі. Палац графа Потоцького зорів над самою кручею високими шпилями, білими заломами.

А над усім містом на сонці золотіли хрести Софії[15], Лаври, Китаєвої пустині[16] й Видубецького[17].

"Це тихі затони,— думав Сковорода,— де серце людське, як бджілка, напивається ласки Божої. А в них живуть відгодовані, черстві серцем свині й хрюкають ще! О Господи, Господи! Як то буває, коли людина не знає своєї стежки!"

Підпливали до другого берега. В’їхали в затон. Вода була тиха й спокійно виблискувала свічадом. Тіні човна й постатей у ньому пухко лягали вглибінь. М’яко, засмоктуючи, хлюпало весло.

Було тихо й затишно, й ні про що неохота було ні думати, ані рухатись. А так, упірнути в глибінь думок і дрімливо дивитись у прозорі води.

— А скажи, будь ласка, коли ти вчений чоловік,— перервав задуму дідусь,— я от звірив небо, плаваючи отут на річці, та ніяк не візьму в тямок, чого воно ото так бува: одні зорі жовті, інші сині, червоні, а то є й білі. Одні собі спокійно світять, інші все тремтять, бризькають, наче куди поспішають. Що воно за штука така? Чого воно так буває?

Сковорода раптом прокинувся й заохотився розповідати.

— Чи бач, яка штука! А чого вони так блимають?

— А то, бачте, вони крутяться! Кожна зірка або крутиться круг себе, або навкруги якоїсь більшої зірки, так, як наша земля!

— Хіба наша земля теж крутиться?

— Аякже. І вона крутиться круг сонця.

— А чи в тебе, чоловіче, в голові не крутиться?

Сковорода здивовано поглянув. Але дідусь не вдоволено говорив далі.

— Та де ж таки видано, щоб земля крутилася навкруги сонця, як вона стоїть собі на місці, що й не зворухнеш її?

— Та то нам так здається, бо й ми разом із нею крутимось.

— Таке! Тільки, мабуть, не всі крутяться! Щось ти такого почав, козаче, що й не второпаєш, до чого воно.

Він замовк, важко перебираючи в думках.

— А в Бога ти віруєш? — раптом запитав він.

— А чому мені не вірити?

— Ну, мо’, й так! А то є серед вас такі, що не вірують.

— То дурні всякі, що думають, наче вони своїм курячим мізком усього дійдуть.

— Ну, може, й так. Я неписьменний чоловік, не скажу тобі нічого.

І дідусь замовк, стиха хлюпаючи веслом. На березі Сковорода вийшов, а дідусь поволі підплив у тінь під верби й там задрімав на човні.

Сковорода відійшов кілька кроків, роздягся і вперше за довгі роки викупався в Дніпрі. Потому він одягся, подивився востаннє на Київ, що тонув у розпаленому бузовому тумані, й помандрував далі.

Дорога була відома ще з бурсацьких часів, бо добре зміряв її, багато разів мандруючи.

У Броварах переночував, а другого ранку, як тільки заревла скотина, йдучи на пастовень, подався далі.

Опівдні вийшов із широкої смуги лісів. За ними йшли розлогі степи.

Інколи траплялися польові озера, зарослі очеретом, осокою, густою травою.

Ще майоріли червоні маки в степу, жовтий дрік й буркун зорями розсипався навколо. В небі гуляли тужливі кібчики й шуліки.

Захоплене серце розливалося широким струменем невимовної радості. Хотів упасти, цілувати землю, притиснути до грудей трави й квіти, щоб один момент розлився у вічність. І послати в небо радісну хвалу творцеві.

В степу, в далечині яскравіли похилі постаті орачів, що поволі собі піднімали важку цілину, з насолодою гукаючи на воли.

— Гей, гей, сіромахи!

З ними й ночував інколи. Звечора варили кашу. Потім ще довго не засинали. В темряві, що так вабить до щирих довірливих балачок, довго оповідали різні пригоди, казки, чудні дивища. Отож непомітно Сковорода встрявав у розмову й починав оповідати своє життя.

В степу літньої теплої ночі всі люди рівні. Але було особливо приємно відчувати близькою людину, що так дивно уладнала собі життя.

Тим-то поводились зі Сковородою просто, але з особливою інтимною пошаною.

Потім якось непомітно один по одному всі засинали, закопавшись у траву.

Тільки Григорій довго не спав. Стежив за вогнями, що блимали в небі, й горів думкою над великою загадкою вічності.

А в душі поволі сплітався й наростав один намір.

І від того серце боліло й голосно билось.

Справжні ліси починалися тільки біля Лубен, до Чорнухи зоставалося 25 верстов. Але Сковорода почував уже втому.

Проте в самих Лубнах не хотілося зоставатися, та було ще й рано.

Швидко пройшов вулицями, на хвилину кинув зором на Сулу, що розлягалась широкими луками й кривулястою стежкою йшла кудись у глибінь половецьких степів. Під горою ще де-не-де тулилися поодинокі білі хатини міщан, а над ними важко лежали незграбні казарми Петра Першого й поруч із ними за пузатим козачим собором струнко піднімалися вгору високі білі колони зруйнованого замку Яреми Вишневецького[18].

Одним оком зирнув, чомусь засмутився й повернув на чорнуський шлях.

За містом зразу ж почалися ліси. В них плуталась сила вузеньких доріжок. Сковорода звернув на одну з них. Навколо йшли густі кущі, а над ними випинались у височінь старі дуби. Було зовсім тихо. Тільки на верхів’ях крякали ворони. Інколи з-під кущів визирали сині дзвіночки, білі кашки, різнобарвні купала.

Дорога хутко збігала вниз.

У сутінку байраку, в глибокій тиші й прохолоді дзвінко співав соловейко, а його передражнював шпак. Сковорода мимоволі заслухався. Раптом узяв сопілку й став грати на голос соловейків.

Соловейко на хвилину стих, а потім завзято почав переспівувати.

Сковорода засміявся й пішов далі.

Внизу поволі котився потік. Густі верби вкривали його похилими вітами, подалі йшли кущі осичини, важкі тополі, де-не-де старі дуби.

Інколи вискакували до річки кози. Угледівши дивну, ворожу тварину, щулили на хвилину вуха і раптом зривались і тікали в гущавину кущів.

Подекуди траплялись поодинокі хуторянські оселі. Кудлаті собаки люто кидалися на подорожнього, що відмахувався довгою карлючкуватою палицею.

Трохи поодаль якась хуторянка, приставивши долоню над бровами, довго стежила за дивним подорожнім, а тоді поволі йшла до хати.

На горі кидались у вічі невеличкі моріжки.

На один з них падала смуга далеких просторів. За другим яром знов ішли рівні степи. Вдалечині майоріли стрункі явори і пляма білого будинку, але гущавина лісу заступила цей краєвид.

Тим часом сонце поволі сідало. Тіні на дорозі густішали, з кущів віяло січною вогкуватою прохолодою.

Десь загавкав собака й стих. Сковорода прислухавсь й пішов просто на собаку.

Незабаром виринув тин, за ним солом’яна катрага й ряди вуликів. Собака загавкав ще дужче.

За хвилину вийшов високий, кремезний, вже підстаркуватий чоловік.

Сковорода наблизився й привітався.

— Здоров, здоров був!

Сковорода попрохав напитися.

— А хто ж ти будеш? — поспитав пасічник.

— Земляк, дядьку!—відповів Сковорода.

— Звідки ж ти й куди простуєш?

Сковорода сказав.

— Ну, то заходь перепочити трохи. А коли охота, то й переночувати можна, бо куди ж проти ночі додому.

Сковорода радо зайшов. Великий грізний собака ще сердито гарчав, але потроху вгамувався й став махати хвостом.

Пасічник поважно зняв бриля й запрохав Сковороду до катраги.

В катразі було тихо й привітно. На долівці було розіслано свіжої соломи. Стіни дбайливо обставлено очеретом. За переплетинами лозини висіли коряки, рійниці, ножі, різне приладдя.

Пахло медом та свіжою вощиною.

В кутку забилися бджоли й довго заспокійливо гуділи.

Сковорода випив води і з полегкістю передихнув. Пасічник увесь час уважно стежив за ним.

— Бачу я, чоловіче, що ти гість неабиякий тут! Хто б ти не був, а перепочинь часину, а я піду пошукаю, чим тебе пошанувати.

За кілька часу пасічник повернувся і приніс кілька щільників меду.

— Ось, козаче, шануйся, що Бог послав!

Обидва сіли до вечері. Пасічник інколи коротко запитував, видно, міркуючи над словами Сковороди.

Згодом вийшли з катраги.

На пасіку лягли густі, пронизані золотою порохнею промені, високі верховіття дерев золотіли в останнім сяйві заходу, і прискало й жевріло золотом небо.

До вуликів злітались останні бджоли. Залетівши всередину, вони тихо й розповідливо гули.

Обидва чоловіки стиха гомоніли і в розмові непомітно вийшли за пасіку. Вузенькою стежкою вибралися вгору, звідки йшло широке узлісся.

І знову встали ті ж самі степи, що було промайнули перед очима Сковороди, але цього разу широкі, безкраї, з густою каймою лісів по один бік, з самітними сильветами дерев десь на обрії.

Вечірня задума тихо лягала на степ. Десь удалечині над Сулою визирали білі плями Мгарського монастиря[19].

А степ поволі вростав у небо.

Григорієві приємно було розмовляти з дідусем.

Пасічник мав, як видно було з усього, живий допитливий розум, усім цікавився, усе розпитував, до всього мав свою думку й інколи гостро кидав її, але просто й щиро, подружньому.

— Ну, що ж ти думаєш робити в нас, козаче?

— Хтозна, дядьку! Ще не знайшов своєї стежки!

— Чого ж так? Скільки шукав і не знайшов?

— Що довше шукаєш, то трудніш вибирати. Думка така, щоб хоч трохи дечого розповісти людям.

— Гм! Чи то ж приймуть тебе?

— А чого ж не приймуть? Усякому одміряв Бог частину свого розуму. І всяк розумну думку приймає.

— А нащо вона йому? Все це зайве, козаче! Ти краще розказуй, як треба гарбузи садити, як за скотиною ходити, за пасікою! Тоді тебе приймуть і скажуть, що ти корисний чоловік. А то що твої слова! Ти будеш говорити про Бога, чисту совість, правду людську! Нащо й кому вони здались? Хто тепер живе по правді, хто шукає її? Нема її, ніколи не було й не буде!

— В кожного живе вона в серці. І колись настане час: прокинеться людина,— а навколо ранок, сонце сміється. І засміється людина з радості великої, й спізнає свого Бога, своє щастя.

— Ех, горе тобі, козаче, буде! Будеш ти отак блукати світами й ніде не знайдеш притулку собі. Гіркий тобі випав хліб!

— Я не женуся за ласощами, за хлібом легким...

— Та все ж їсти тобі й жити якось треба!

— Всяк находить собі поживу в житті. Жодна тварина під Божою рукою не загине без його на те йолі.

— А все ж, скільки їх гине щодня! Ти глянь: коло кожного вулика падають мертві бджоли. Хіба ж вони грішні в чому перед Богом?

Сковорода нічого не відповів, тільки сумно посміхнувся.

Навколо лягла м’яка сутінь степу. Поволі розгоралось зоряне небо.

І знову Сковорода заглянув у безмежність зоряного світу, пронизав на хвилину тужливим зором блимливі вогні — і злякався. Як і раніш,

повстала велика безконечна загадка вічності — і гнітила своєю неясною, непереможною волею.

— А проте, дивися сам, козаче,— м’яко додав пасічник,— я чоловік простий, не все мені видно! Може, й знайдеш собі щастя.

Сковорода тепло й вдячно поглянув йому в вічі, широко посміхнувся, але нічого не відповів. Тієї ночі солодко спалось у свіжім повітрі катраги.

Тихо співали нічну пісню бджоли. Десь далеко чиїсь пташині пискливі скарги капали в сутінь ночі. Тільки дуб таємниче шумів листом.

Вранці обоє знову загомоніли. Згодом сіли до сніданку й довго снідали.

Після сніданку Сковорода зацікавлено оглянув пасіку.

— Ти знаєш, козаче, як буде тобі охота,— навідуйся сюди, коли потягне! Тут можеш собі спочити, можеш читати, писати. Що хочеш роби, та й погомонимо трохи!

Попрощалися вони тільки, як сонце повернуло на вечір. Спека спала, і Сковорода, спочивши, хутко й бадьоро пішов додому.

Многа закуталась уже густим туманом. На березі спали гуси, заховавши голови під крила. Закрекотіли тривожно качки, сонно загавкали собаки.

В маленьких віконцях хатів блимали сірі вогні каганців.

Сковорода пройшов давно знайомою дорогою в містечко, минув корчму на майдані. Далі вузенькими кривулястими вулицями заховався

в темряві. Було тихо навколо. Від невиразного хвилювання серце голосно стукало в грудях.

Увійшов у двір. Було порожньо. Ворота й хвіртка щільно причинені, але мотузки на них струхлявіли.

У дворі поріс спориш.

Город укрило густим застарілим бур’яном. У маленькому садку кволо п’ялися з-поміж трави поодинокі кущі квіток.

Пахло старою пусткою.

Григорій хвилину постояв, прислухався, далі рішуче підійшов до дверей і натиснув. Вони були замкнуті. Тихо наблизився до вікна, заглянув. Було порожньо й темно.

Ще нічому не ймучи віри, голосно постукав, але до нього ніхто не обізвався.

Тут неможливе стало ясним і цілком певним.

Те, що за ці роки навіть не спадало на думку, сталося — просто й несподівано.

Ще раз востаннє рішуче постукав. А далі безсило спустив руки і став прислухатись.

У сусідньому дворі рипнули двері — хтось вийшов надвір.

Григорій підійшов і привітався.

— Хто там? — поспитав жіночий голос.

Григорій обізвався.

— Та чи це не Грицько? Ох, лишенько, звідки ж ти взявся? А ми вже гадали, що тебе й на світі нема. Ось який час, а про тебе ніякої чутки. То було коли-не-коли та й покажешся, а то зовсім не видно.

— А де ж наші, не знаєте? — поспитав Григорій.

— Які ваші? Та хіба ж ти нічого не знаєш?

— Та ось стукаю, стукаю, та ніяк не достукаюсь.

— Е, братіку рідний, не достукаєшся вже. Хоч скільки вже не стукай — не встануть, не обізвуться.— І жінка почала плакати.

— Як не встануть?

— А так, соколику! Подякували тобі красненько!..

Та все, що так міцно давило коло серця, раптом розлилось і пішло тонкими струмочками крізь серце в горло, звідти виступило на очі.

Від того стало легше.

— Коли ж це сталося?

— Та вже три роки.

— Ну, а Андрійко?

— А Андрійка як сирітку забрали тут одні заможні люди за пастушка. Так він, сердешний, захворів на голову та й пішов слідом за батьками.

Щось упало важко кудись у глибінь прірви.

Від того було на душі м’яко й тужливо.

І хотілось довго-довго гомоніти з цією жінкою.

— Так би й не впізнала тебе,— придивлялась жінка,— не то пан який, не то німець.

Сковорода нічого не відповів і розпитував далі.

Вони ще довго розмовляли. Згодом Сковорода поспитав про тітку Секлету, материну сестру, й пішов до неї.

Тітка довго плакала, тиснула довгу шию Григорія до себе, обливала сльозами й примовляла.

Потім почалися довгі родинні розмови.

Другого дня ще зарані Григорій пішов на кладовище.

У самім кутку, сливе поруч лежали дві могилки. Хтось устромив недбайливо два кущі червоних порічок. Але, пильніше оглядаючи, Григорій побачив кілька рядків барвінку в головах матері.

І це особливо втішило й розхвилювало.

Згадались давні дитячі часи. Літніми днями ходив на поле маленьким хлопчиком.

Мати полола, зігнувшись, потонувши в колосках пшениці.

Григорій робив пічурки на дорозі, в поросі садив баштани. А далі від нудьги виходив на могилу.

Там на обрії в розпаленому повітрі мріяли якісь дерева з вузенькими прогалинами.

За ними було якесь прекрасне казкове життя.

Не треба там ні пшениці полоти, ні важкої роботи робити, ні жити в тісній хаті, ні слухати довгі скарги й клопоти.

Якось проходив дорогою в солом’яному брилі, в сірій рясі диякон, широко розмахуючи палицею.

Григорій мріяв: взяти б палицю в руки й, так само розмахуючи, піти туди, за обрій, куди полинуло щасливе життя.

І тоді зразу ж випадала з рук тонка стеблинка бур’яну і ставало моторошно.

І сіріли виснажені зелені лани, і вся земля вставала перегорілими полотнищами.

І мати виглядала злиденною вбогою постаттю.

Хотілось кудись утекти, заховатись під горбом у високу траву й зникнути там, заснути.

Зі старим батьком їздив у поле. У мріях спліталися літні зоряні ночі — і чомусь дратував потертий, запорошений бриль батьків, старі вибійкові штани й маленька кобильчина, що пнулася під гору.

Тепер знову повстала та ж сама нудьга, але ще глибше різала серце. Широка смуга прозорої мли, що слалася на обрії, раптом розбивалася на дрібні скалки, як голки шкла, й застилала ввесь світ великою нудьгою. Нудьга потроху сунула й сунула, як потоки великої повені.

Але навколо було спокійно. У глибокій тиші розпаленого повітря тихо шелестіли вишні, похило журилися старі хрести.

Тіні померлих, виснажених хліборобів парились на сонці.

"Хто знає, що думали старі, як помирали. Які слова злетіли з їхніх вуст в останній момент. Хто знає, може, якийсь заповіт єдино цінний і правдивий зоставили — і він безсило розтанув у повітрі".

З такою думкою Сковорода повертався в село.

І те почуття нудьги, що так раптом прорвалось на кладовищі, знову заговорило.

Десь нудно кудкудакала курка, рохкала свиня під хлівом, гріючись на сонці,— всюди були пообношувані тини. На майдані біля корчми стояв гурт селян, стояв годину, дві й важко перетирав нудні, нецікаві розмови.

І від усього цього чомусь до нестями скиглило серце. Хотілось утекти, або ні — розвалити, розворушити цей замертвілий спокій.

Згадався Рейн, білий, рвучкий, із шумливими пінявими водами, з білявими, осяйними верхів’ями гір, що тікають у глибінь неба, що ваблять дух у височінь.

Увечері прийшов далекий родич Пилип Сковорода, старий начотчик, в окулярах, із товстою Біблією.

Розгорнув книгу й почав сперечатися з приводу текстів створення світу. Григорій жваво захищав нові погляди, Пилип тупо обстоював свої думки. І суперечки що далі, то розгоралися.

— Та й що там казати,— я бачу, ти дуже мало тямиш у цьому! — скінчив Пилип.— Ковалівський піп теж із бурсаків, так він куди краще за тебе знає.

Григорій лукаво посміхнувся.

— Ти щось од німців набрався нового духу! Куди тобі,— а я думав — підеш у попи!

Пилип, очевидно, був незадоволений і хутко вийшов із хати.

— Ну, що ж думаєш робити? — поспитав якось дядько Гнат, чоловік Секлетин.

— Не знаю! Якось не думав.

— А чого так? Що ж тут і думати! Як на мою думку,— сідати тобі на батьківському ґрунті. Ґрунт добрий. Оженишся, поставиш нову хату. І будеш собі хазяїнувати. Святе діло, я тобі скажу! А там, гляди, в попи або на якусь громадську посаду оберемо.

— Кожний знає своє, дядьку,— відповів Григорій.

— А що, може, не так?

— Це щось не про мене.

— Легкого хліба шукаєш?

— Ні, не легкого, а не хочу черева набивати гноякою. Не хочу духа припинати, як коняку до стійла.

— Однаково без цього не проживеш!

На тому розмова й скінчилася.

На село Григорій виходив рідко, але там ішов вже поговір.

Гомоніли, що Григорій перекинувся на німецьку віру, тому й ходить по-німецькому.

Вставав Григорій рано, виходив надвір і йшов далі в степ, у затишні байраки. Бачив, як сонце сміялося до роси, як земля благословляла новий день.

Новий день! Це народження зовсім нового світу, нового життя!

В цьому великому світовому колесі скільки за ніч сталося великих подій!

Народилися нові істоти і з радісним криком простягають маленькі рученята.

В цю пору десь у світовому просторі повстали з космічних туманів нові сонця, і благословили цей величний момент, якого ще не було в вічності,— і засміялись.

А тоді подались у простір пройти призначену путь.

Йшли великі потоки життя з грудей Одвічного.

І захоплене серце Григорія радісно до сліз тріпалося в тонкій клітці.

Виймав сопілку й починав істиха грати.

Навколо паслися гурти товару, овець.

Зацікавлені діти підходили ближче та за кілька кроків ставали й слухали.

Григорій думав.

"Кожен ярок, кожен байрак, кожний клаптик землі має свою, властиву йому одному прикмету, свій власний клаптик душі.

Той, хто спізнає цей клаптик душі, той відчуває великий дух вічності, розпорошений скрізь, по всіх живих просторах світу.

Що є вічність? Це споконвічна сила, що породила туманності, бо мусила створити їх, не думаючи про них. Але в кожній монаді цих туманностей лежала нова можливість безконечної творчості, початок величезної путі, що знову призведе в первісне лоно, на перси вічності.

І тому треба спізнати в кожному подиху життя голос вічності — тоді стане велика світова гармонія!"

І від цього ставало радісно, і весь світ навколо прибирався в пишні дівочі барви.

Дівчина, що йшла з свічкою на лісові поляни, радісно усміхалась — і тінь од неї танула в білих пасмах світу.

Дні пішли одноманітно й нудно. Григорій відчував, як поволі вплітається в серце тиша й спокій, думка вкривається намулом, дрібні клопоти зростають. І ставало страшно.

На селі колись хтось засміявся з убрання — "Німець лопуцьковатий. Забув і хреститись". Ця дрібниця чомусь уразила. Дома дядько сказав:

— Скинь ти, будь ласка, оцю машкару. Хоч станеш на чоловіка схожий.

Нашвидку зібрали сувал сукна й пошили одяг.

Одного разу зовсім спокійно, наче йшов куди недалеко, зібрався в дорогу.

Хутко попрощався й пішов.

Згадав, що в золотоноській сотні є приятель з бурси, Корній Загнида, — й пустився до нього.

Дорога була легка й приємна. Відчував, що раптом з чимось порвав найлюбішим, і від того стало легше.

Другого дня надвечір був у приятеля.

— Грицьку! Це ти? Де ти взявся? От так оказія...

Приятель справді по щирості зрадів зустрічі.

— Ні, ти скажи на милість! Грицько Сковорода! Я таки часто згадував: де він подівся? Гляди, встругнув яку штуку! Так воно й є! Взяв та й утік за кордон набувати знання. Ай, молодчага!

Корній Загнида жив старим парубком. У просторому козачому господарстві поралася стара бабуся. Скрізь було помітно старий господарський лад, але занехаяний у молодого господаря.

Після короткої розмови вони ввійшли в простору хату. Попід стінами стояли чепурні лави, по стінах — чисті миснички, полиці, рушники.

На одній полиці стояла купка книжок.

Але на підлозі валялося сміття. Видно, сам господар дуже мало дбав за це.

— Ну, чим же мені тебе шанувати! Випити хочеш, признавайся по правді?

Але Сковорода рішуче зрікся.

— Ну, так і знав! Тобі тільки в монастир—я не знаю, чому ти не пішов? Ні дівчат, ні горілки! А я, братухо, почав цідити потроху, особливо як трапиться добрий чоловік. З нудьги більш нічого робити! Біля хазяйства панькатись не маю охоти! В попи йти не збираюсь. А так, сиджу оце й для спочинку та розваги читаю Овідія[20].

— І в цьому маєш гармонію душі? — поспитав Сковорода.

— Яка там у дідька гармонія! А що ж мені більш робити? Що, я маю якийсь хист великий, чи що? Ех, братухо! Все це — ні до чого! Згниємо, помремо всі! Нащо тоді турбуватись, нащо клопотатися? Краще ні про що не думати, а так — Шукати собі щоденної розваги!

— У кожного своя вдача,— знехотя сказав Сковорода.

— Ну, а що ж ти маєш робити, друже? Яку мету собі поставив? Ти ж голова, Боже мій! — сказав Корній Загнида.

— Не знаю. Ще не думав. Якось теж не знаходжу собі стежки.

— Боже міц! Хіба ж можна! Стільки вчився, таку маєш науку — без діла! Хіба ж то можна? Можна сказати, сам як мандрівна академія!

Корній Загнида порадив Сковороді вступити до Переяславської семінарії за навчителя. Сковорода погодився.

Загнида написав листа до інспектора бурси, і Григорій на другий день, попрощавшися, пішов до Переяслава.

Єпископ був людина ретельна, дбайлива. В бурсі за всім доглядав сам, нікому особливо не довіряючи.

Сковороду прийняв і почав зразу ж повчати. Говорив старі думки, відомі Сковороді ще з часів бурсацьких.

Григорій скривився, обережно подав кілька своїх уваг, але гострих і рішучих.

Єпископ почав уважніш услухатись, розпитував про закордонне життя.

Григорій помалу, але коротко, ні на хвилину не порушуючи серйозності в голосі, почав розповідати за свої мандрівки.

— Але закордонне життя не пристало мені до вподоби, бо тамошні люди більш за земні блага дбають!

— Так, так, сину мій, починають там вольнодумствувати! Все це дуже шкодить людині. І я тобі, сину мій, раджу не йти за цими химерами чужоземними! Навчай, як завели, як поклали отці!

Сковорода знову скривився. Але далі тихо засміявся й нічого не сказав. Потому мовчки вклонився й вийшов.

В маленькій хатині, з зів’ялими квітками на лутках, у низеньких напівкруглих вікнах, Григорій завзято працював, складаючи лекції пііїтики.

"Образ — це символ, це відбиток у слові переживань. Це дух Божий, що розсіявся в природі, а людина відчула його й одбила в слові".

Думка складається за думкою. І в міру того як вони розвивались, геть далі відходили всі старі підручники, безглузді, тупі й нудні.

І хотілось усе це розламати, просто викинути на смітник, а натомість вкласти живу душу.

Лекції проходили жваво й свіжо, й перший час Григорій поза ними, поза власною працею нічого не бачив.

Та що далі — Григорій став помічати, що бурсаки просто призвичаїлись і до його лекцій.

І тоді стало ясно, що загальна нудота навчання насунула хмарою й на його лекції.

В аудиторії сміялись, на задніх лавках перекидались папірцями, малювали карикатури.

Одного разу Григорій це зауважив, а в відповідь на це хтось грубо засміявся.

Більшість навчителів були жонаті, мали численні родини. Розводили свині, кури, збирали великими лантухами борошно й усім цим тішились більш, аніж наукою.

Якось покликали Григорія на родинне свято до інспектора. Туди зійшлися сливе всі навчителі. Чекали ректора й єпископа, але ті не прибули. Тоді вечірка пішла жвавіш.

Хтось на старій фісгармонії вигравав церковні мотиви. Хтось заспівав української пісні, заспівав — і замовк.

До Григорія підійшов його колега з молодших класів.

Розбалакались.

— Чому вам, колего, навчати якихось закордонних химер? — поспитав учитель.

— Тому, що я вважаю це за краще!

— Але ви цим самим одходите од заведеного порядку.

— Його заводили такі ж люди, як і ми з вами.

— О, то ви високої думки про себе. Їх складали мужі світлого розуму, Божеської думки. А ви хочете з ними зрівнятися?

— Яблуня повинна давати свій плід! Нащо ж людині його ховати?

— Не всяка яблуня добрі яблука дає!

— Але не всяка свиня може на них як слід розумітись!

Це було так спокійно й безвинно сказано, що колега лиш здивовано поглянув і не знав, чи образитись йому, чи засміятись. Далі мовчки відійшов і після того більш уже не звертався до Сковороди.

На третій день від єпископа прийшла грамота з гострим повчанням. Прочитавши, Григорій почервонів, очі йому гнівно загорілись.

Рішуче написав кілька слів на недбайливо відірваному клаптику паперу й передав послушникові.

Спокійно, з лукавою посмішкою розгорнув папірець єпископ, прочитав і знову між гнівом пробігла на устах тиха усмішка.

Aliud est sceptrum, aliud — plectrum[21].

Згадав ці слова.

— Ах, собачий син! Одна річ патериця, інша — сопілка! От загнув чумака.

Тоді так само вийняв клаптик паперу, чітко й поволі вивів кілька літер:

— Не живяше посеред дому моєго, творяй гординю.

Віддав папірець келейникові й замислився.

— Мабуть, утече. Справді, що втече! А шкода хлопця. Щирий і завзятий!

Тоді поклав спокійно хреста на повні, мов жіночі, груди, зітхнув і сів за папери.

Григорій дістав листа, так само насмішкувато розгорнув його, прочитав, усміхнувся й похитав головою.

— Ех, туполобі рясофори, годовані свині! Далеко вам, щоб нести високе насіння знання! Засохли, загрузли у власному гної.

— Відповіді, брате, не буде? —тихо поспитав послушник.

— Піди, поклонись своєму владиці й скажи, що Григорій пішов гуляти!

Після того хутко зібрав манатки, склав книжки. Прив’язав сопілку до пояса, розшукав свою високу карлючкувату палицю й вийшов. Ішов легко, повільно, не почуваючи ваги на плечах.

Зустрічав по дорозі гурти селян, рясні сади, білі хатки, що тонули в них.

І всьому радісно, по-дитячи всміхався.

У списках семінарії на виплату пенсії за той місяць проти імені Григорія Сковороди зоставалося порожнє місце.

В Томари[22] Сковорода був недовго. Спочатку манив спокій чепурного маєтку, що привабливо визирав білими плямами крізь густі кущі яворів.

Найбільшу насолоду мав, коли міг одійти далеко від будинку на леваду й там, сівши під дубом, дивився в безкраї обрії степів. Там виймав сопілку й стиха вигравав любі мелодії. Тоді степ прибирався в дивні смутні чари і, здавалося, вслухався в пісню самотнього пастуха.

А за всім тим усе дратувало в будинку.

Господиня була завжди заспана. Інколи, не соромлячись юнака, виходила в брудній одежі й довго й грубо лаяла кріпаків.

[1] "Alma mater" — "мати-годувальниця"; старовинна назва вищої школи (університету), що дає знання (духовну їжу) своїм студентам.

[2] Лавра — Києво-Печерська лавра — православний чоловічий монастир, заснований у 1051 р. вихідцями із бояр Антонієм і Феодосієм у печерах біля літньої князівської резиденції Берестове поблизу Києва. Статус "лаври" як головного великого монастиря дістав у XII ст.

[3] ...Пане Сковорода! (Нім.)

[4] Синьйоре Сковорода! (Іт.)

[5] Академія — Києво-Могилянська академія — перша вища школа на Україні та в Східній Європі, заснована в 1632 р. як колегія на основі об'єднання київських шкіл — Братської і Лаврської. Статус академії присвоєно в 1701 р.

[6] Митра — позолочений головний убір, що одягається переважно під час богослужіння представниками вищого православного і католицького духовенства.

[7] Етіопи — очевидно, ефіопи.

[8] Руссо Жан Жак (1717—1778)—французький філософ-просвітитель, письменник.

[9] Мала Росія (фр.).

[10] Лейбніц Готфрід Вільгельм (1646—1716) — німецький учений, математик, філософ-ідеаліст.

[11] Монада — в ряді філософських систем — найпростіша неподільна єдність, першопочаток, основа явищ. Вчення про монади як

абсолютно прості, непротяжні духовні сутності, що нібито лежать в основі будь-якого буття, є центральними в ідеалістичній філософії Лейбніца.

[12] Ганновер — місто у теперішній Федеративній Республіці Німеччині, адміністративний центр землі Нижня Саксонія.

[13] О, так... (Нім.)

[14] Мала Русь! (Нім.)

[15] Софія — Софійський собор, споруджений у Києві в 1037 р. за князювання Ярослава Мудрого на честь перемоги над печенігами в 1036 р.

[16] Китаєва пустинь — історична місцевість на околиці Києва (тепер Московський район). Із XIV ст. в Китаєві створено печерний монастир, підпорядкований із XVII ст. Києво-Печерській лаврі, т. зв. Китаївська пустинь.

[17] Видубицький — йдеться про монастир на південній околиці Києва в урочищі Видубичі (Видибичі, Видебачі, Видобачі), заснований у другій половині XI ст. князем Всеволодом Ярославичем.

[18] Вишневецький Ярема (Ієремія; 1612–1651) — український магнат, князь, який, прийнявши в 1631 р. католицтво, жорстоко розправлявся з українським населенням під час народно-визвольної війни 1648–1654 рр.

[19] Мгарський монастир, Мгарський Преображенський монастир — православний монастир, заснований 1619 р. у с. Мгарі на Лівобережній Україні (тепер Полтавської області).

[20] Овідій (Публій Овідій Назон; 43 до н. е.— близько 18 н. е.) — римський поет.

[21] Одна річ — патериця, інша — сопілка (латин.).

[22] Томара Стефан — малоросійський дворянин, сина якого Василя виховував Г. Сковорода у 1753—1759 рр. (з перервою).

Сам Томара, високий повний чолов’яга, любив більше полювання. При кожній нагоді охочий був у товаристві випити, а тоді голосно сміявся й розповідав непристойні анекдоти.

Щотижня бували бали. На бали з’їздили ся з усієї околиці пани, довго пили, шумно співали. А потім, розвалившись де кому довелося, хропли п’яні до другого півдня.

А ввечері Григорій чув тихі сльози дівчат та придушені прокльони. Щось дратувало всередині, й хотілось багато наговорити комусь образливих слів.

До хлопця був прив’язаний. На повному червоному обличчі зоріли чисті, розумні очі. Вдивляючись у них, думав інколи:

"Звідки вони взялися такі чисті? І як може зберегтися в них чиста душа, коли навколо така багнюка?"

Тому ревно беріг і охороняв його від усього, що було навкруги. У вечірні часи, як небо сідало зорями на степові простори, йшов невідомою стежкою просто в темряву й думав: чому така нудьга давить йому серце весь вік? Чому не може осісти десь і жити мирно?

Хтось гнав його назустріч загадковій усмішці, що лягла коло уст у дівчини, в тої дівчини, що пішла лісовою стежкою.

Чому вона так вабить до себе?

І згадувалось ще ясно-глибоке небо вересня, коли йшов до Київської бурси.

Чому замерла та широчінь бажань?

Одного разу був особливо подратований на лекції з сином Томари. Хлопець відчув це і ввесь час насторожено чекав і плутався в відповідях.

— Слухай, у тебе свиняча голова на плечах, коли ти так міркуєш!

Ображений хлопець з очима, повними сліз, вибіг із покою.

За якийсь час з’явився ключник з повними баками.

Зневажливо усміхаючися, сповістив волю панову.

І так само з легкою усмішкою прийняв Сковорода панові слова й відійшов.

За ворітьми скинув чоботи й пішов, легко ступаючи в теплий літній порох босими ногами.

З неба рясними китицями звисали зорі. Там хтось творив велику розгадку життя.

І боліло серце, що не може відчути й зрозуміти цієї останньої правди.

На душу лягло багато ланів, підперезаних байраками, лісами, затишні хутори, поодинокі зустрічі й пригоди.

І все це змішалося, переплуталось. І в усьому цьому треба було розібратись.

Тому легко пішов на пропозицію зостатись у Харкові.

Там був бажаним гостем. Усюди багато говорили за нього. Григорій знав, але не цікавився цим.

Відчував, що поволі в тиші хатньої праці злагодиться все, засне та хороблива нудьга, що повсякчасно ссала під серцем, і тоді простелиться рясна радісна дорога.

В чому зміст життя? В радості, у прийманні сонячних байраків, холодних ясних ранків, звідти зорить нове слово, нова пісня вічності.

І була радісна ця перша перемога! Як легко тоді їхати, коли загнуздаєш своє тіло, своє життя!

Тепер усе йшло врівноважено, розмірковано, розраховано.

Вставав, як тільки червоний схід зазирав у віконце, зазирав і сміявся.

Тихими пішоходами йшов на прогулянку. І думки тоді були повні, свіжі, всі в росах.

Не міг утерпіти. Заходив до гаю і там, притулившись до деревини, сідав і впивався губами в сопілку.

І звуки самі йшли. Й нові мелодії виривалися легко з грудей, без задуми, не затримуючись.

Хто знає, звідки приходили вони?

Тихий струмок, росяне листя й збентежений соловейко вслухалися в цей радісний спів і несли цю нову звістку далі й далі.

Тим часом у місті починався шум. Ішли перекупки на базар, заспані школярі й урядовці поспішали з околиць, гучно ляскав батогом пастух, кричав зорю вартовий москаль, і починали в соборі дзвонити.

Сковорода знехотя відривався від сопілки і йшов додому. А розбуркані думки, поспішаючи, снували нову тканину.

І тоді була вщерть налита душа радістю. Хтось проходив свіжою стежкою між ним і ясними байраками, а йому в груди вливалися свіжі соки, повні пахощів серпня.

"Все залежить од людини,— думав Сковорода.— Її божеський розум все може осягнути, її воля може все перемогти.

Отак люди, страхаючись у серці смерті, виховують себе в одній думці і забивають її глибоким клином у розум. І тоді та думка стає новою метою, що освітлює весь зміст життя.

Яка може бути нудьга, коли навколо усюди розсіяний світ вічності, її творчий дух!

Треба це відчути й повірити глибоко, на смерть".

З тою легкою мелодією, що напружує тіло, як гірське повітря, заходив до себе в кімнату й під враженням усього пережитого складав нові пісні.

Вони родились не знати звідки, й самі складалися в рядки.

Нова гармонія зливалася в один могутній потік, що йшов у безконечність. І в цім напруженні не знав часу й простору.

Вічність раптом застигала тоді в однім моменті. І вже більше нічого не було. В обличчя дихав хтось незнаний, нерозгаданий, незрозумілий і наповнював серце вщерть.

Поволі, роздумливою ходою, в рудій чепурній свитці з широким коміром, не то чернець, не то дяк, не то бурсак, не то чепурний селянин ішов на лекції до колегії.

Вони здавались тоді, як зовсім далека справа. Інколи в око падали поодинокі постаті. Вони зацікавлено вдивлялись в обличчя чудної людини, що спокійно, роздумливо мандрувала з книжками під рукою. Сковорода мимоволі кривився й швидше проходив.

У класі вибирав і стежив очима, хто більш пильнує його слів. І знову було неприємно.

Тупі, зморені обличчя нудно вслухались у далекі, незрозумілі для них слова.

Тільки інколи перекидався теплим поглядом з м’яким мрійним юнаком Ковалинським[1] — і тоді юнак, розчервонівшись, схиляв набік голову й хутчій спускав очі на лаву.

— Друже Василю! Ти сьогодні прийдеш до мене?

— Коли лекції скінчаться?

— Як і завжди.

І юнак знову хмурився й червонів.

Серед учителів Григорій, жартуючи, розповідав, як він дригав ногами, коли його, зв’язаного, везли вдруге до Томари.

І вчителі голосно сміялися.

Непомітно переходив до філософічних дискусій. І слова лились, наче щира, трохи схвильована дружня доповідь.

Увечері сідав за стіл. Кухлик молока, куплений на базарі, окраєць хліба, яєчка. Як небагато потрібно людині!

Аби дух горів, не вгасаючи.

Хтось стукав у двері.

— Ти вже прийшов, друже мій? Ну й добре, добре! Я кінчаю свою трапезу!

Юнак закохано стежив за Сковородою. Сковорода думав: "Все залежить од волі людини. Волею все можна перемогти".

Йшли гуляти.

— Ти боїшся кладовища? Га? Й досі?

Юнак червонів.

— І не сором!

— То... моя тітка як померла, ще довго тінь її блукала й часто кликала нас. Ми тоді дуже боялись. Думали, що за нами вона прийшла.

— Стультуси[2] ви! Хіба ж може тінь, прах прийти до людей. Чому ж вона мусить змінитися, бути ворожа, чому вона по смерті мусить стати лихою, коли живою була добра?

Так поволі прямували на кладовище. Юнак намагався про щось заговорити.

— Сьогодні, дорогий учителю, мені знову було сумно!

— А чого так?

— Боліло серце за вас.

— Знову щось брешуть?

— Кажуть, що ви перейняли німецьку єресь і хочете насадити її в нас. Дехто з люттю махав кулаками на вас.

Сковорода сумно хитав головою. Попри тонких вуст непомітно складалася болюча посмішка.

Вони йшли до кладовища. Крізь густі дерева проглядали білі мармури монументів, а поміж ними визирали прості дерев’яні хрести.

Десь далеко в степу сідало сонце. Темні разки лісів хмурились у густих промінням.

Світ був жовтий, кволий. Він поволі розсипався на рівних просторах, переплітаю чи ся з густими тінями.

Сковорода глянув у далечінь і прищурився.

І раптом повстала в голові думка: хіба не нагадує захід сонця смерті всього світу?

"Захід сонця. Вечір. Сумні мелодії вечірньої служби.

Це постійний натяк на смерть життя. Колись охолоне земля, і всі простори вкриються крижаними горами, мертвими долинами, жовтими пісками. Смерть велика, світова. Спокій і застиглість довічна й непорушна".

Чомусь холонуло біля серця. І знову виринала жовта, як піски пустельні, нудьга. Вона ширилася з глибин серця, розпливалася в просторах, заливала все холодним жовтим мороком і непорушністю.

Куди тікати від неї, куди тікати від самого себе?

Холод і нудьга! Нудьга в непорушності, застиглості!

"Все це дурниці. Воля все переможе. Треба власну натуру добре загнуздати. Тоді нічого не буде страшно, розіллється рясно в душі голос ранкового бога молодості, бога народження світу, бога юного, радісного, п’яного радістю Вакха"[3].

Так думав уранці Сковорода.

Увечері виступав в аудиторії Колегіуму. Перші слова лекції невиразно складались у голові.

Але коли ступив на кафедру й оглянув слухачів, вони знову повстали рясною лавою:

— Увесь світ спить!

Та ще не так і спить, як то про праведника сказано: спить так, що як і впаде, то не розіб’ється.

Ні! Світ наш спить глибоко, мов прибитий. А наставники, пасущії Ізраїля, не тільки не будять, а ще й приговорюють: спи, спи — не бійся! Місце добре — чого боятися!

І справді, перед ним сиділи тупі, розчервонілі від жиру обличчя. Посходились більш з цікавості до самої особи Григорія, а не до змісту лекції. Сиділи й дрімали. І, певне, згадували смачну вечерю, грубі жарти й хвильку.

Невже ж хоч одне слово до них дійде й розворушить сонну думку?

Шипіли скрізь захоплено, з веселими вогниками в очах, перешіптувались, потирали руки.

— Чули, що Грицько говорив? От так штуку впоров! Усіх нас єретиками обзиває! Хі-хі-хі!..

— Де? Тут, чи що? Як же це сталось?

— Як, а на лекціях? Хіба не чули?

— Це цікаво! Розкажіть!

— Аякже, якже! Самого преосвященного так устругнув, що держись!

— Хі-хі-хі! А губернатор тільки радіє! "Це,— каже,— мій приятель. Григорій — святий чоловік. Добре зробив, що одчитав годованих ченців".

— Ну, а що ж ті, мовчать? Злякались?

— Ні, чекають, що він далі скаже! А я вам признаюсь! Григорій таки справді заразився єрессю. Так і тхне від нього німецьким вольнодумством.

— Ну то вгатять його, сердешного, кудись у монастир. Палили люльки й тихо розмовляли.

У жіночому гурті йшли свої розмови.

У затінку колонади вимахували віялами, обговорювали останні моди паризької майстерні й цокотіли.

— А він зовсім симпатичний.

— О, кругом мілашка!

— І ще зовсім молодий!

— А очі як горять, як у святого!

— Хотіла б я з ним ближче познайомитись!

— Він зовсім чудно живе.

— Так, як чернець?

— Ото — чернець! Він кращий од усіх ченців! У ченців ласі очі!

— Хотіла б я знати, як він із жіноцтвом поводиться!

— О, він його дуже боїться!

— Дивна річ.

— Кажуть, він тікає від жінок.

— Ха-ха-ха-ха!..

— Що за питання?

— Цікаво! Це дуже цікаво!

Радісно, повільно плавав дзвін, як великий орел на сонці. Сонце сміялось. Купалось у порохні дороги. Стиха шелестіли явори.

Будинки міста ще спали.

З тихою посмішкою йшов Сковорода.

Спирався на високу карлючкувату палицю, трохи нагинався вперед, витягуючи довгу шию, й сміявся. Зацікавлено оглядав місто, наче вперше бачив його.

І йшов далі, за місто, на росяні простори.

Щось радісно холонуло в серці, холонула радість, міцніла, щоб навіки світити по всьому світу.

Тихо шепотів:

— Певне, це, Господи, настав мій час!

І схвильовано-дитячим сміхом сміявся десь у глибині грудей.

По дорозі зустрів старого лірника.

Пристав до нього, поволі розбалакалися.

Попрохав лірника заграти пісні. Лірник неохоче згодився. Сковорода почав грати своїх. Лірник став услуховуватись, нахиливши голову. Далі перейняв і заскиглив своїм голосом, хрипливим, повним нудної скарги.

Сковорода скривився, тихо засміявся, але промовчав.

Тепло попрощалися.

І довго лірник думав про чудну зустріч.

— Хто знає, може, янгол спустився в образі дивної людини, щоб навчити його цих пісень.

Лірник каявся. Більш не буде так багато пити.

— А проте... Велику слабість має людина.

В затінку густої верби, недалеко розправи сиділи селяни, палили люльки й так собі розмовляли, перебираючи старі, давно всім відомі думки.

На обрії широких шляхів з’явилася висока постать.

Постать наближалась, зростала. Балачки раптом стихли. Всі повернулись і почали вдивлятися.

І зав’язалась розмова.

— Хто б то був?

— Хто його зна! Якийсь прочанин!

— А мо’, просто подорожній.

— Ні, то, гляди, чи не Григорій.

— Який Григорій?

— А Варсава![4]

— Сковорода?

— Атож!

— Хто ж то є?

— О, то дивна людина! Можна сказати, свята!

— Хто ж він такий? Дурненький?

— Сам ти дурненький! То дуже розумна, вчена людина!

— От як!

— Атож! Він, кажуть, учився по заграницях: і в Німеччині, і в Італії, і в французів. Усі мови, які є на світі, зна.

— Куди ж то він простує?

— А Бог його знає! З села в село, з кінця в кінець. Скрізь ходить, усе бачить, усіх навчає.

— І ото так живе?

— Так і живе. Ні про що не дбає, тим і щасливий. Міг би мати чини великі, в пани проскочити.

— Кажуть, цариця якось до нього: "Чого тобі треба, рабе Божий Григорію, усе дам тобі за твій розум, тільки скажи — озолочу тебе, зроблю великим паном". А Григорій поклонився й одрік: "Нічого мені не треба. Дай мені волю, щоб я ходив та простий народ навчав, як краще жити". З тим і зостався.

Тим часом постать наближалась. Всі вичікуючи слідкували.

Григорій наблизився, на хвилину спинився, привітався. Всі з глибокою пошаною зняли шапки.

— Стомилися, Григорію?

— А стомився, мої голуб’ята, стомився. Спека велика.

— Сідайте до нас та спочинете в холодочку!

Усі посунулись. Григорій сів, почав витирати хусткою шию. Хтось приніс кухоль води.

Григорій випив, витерся знову й оглянув гурт.

— Ну, що ж ви поробляєте тут, люди добрі?

— Спочиваємо тут, Григорію, в холодочку. Роботи немає— чекаємо жнив.

— А то так! Робота важка в жнива! Треба сил набиратися.

— А я вам так скажу, Григорію! Нема важчої роботи, як хліборобська. Робиш, як віл, а живеш у злиднях.

— Всяка робота, голубчику, важка, коли вона не по тобі, не до твоєї натури приладнана!

— Та тут приладнуй, не приладнуй, а легше не буде.

— Е, не кажіть цього. Як то так? Та хіба ж, коли ви любите це діло та вийдете в поле по весні — рало тобі радісно скрипить, земля парує, небо чисте, жайворонок співає! Господи, благословляй тоді творця за цю радість!

— А в животі вам так скрипить, що аж очі підводить.

Хтось голосно засміявся.

— Е, ні, ні! Сміятись не треба! Хіба ж у цьому радість, щоб набити собі черево, лягти на піч та рохкати, як свинюка! Як, по-вашому?

— Та воно й то не годиться. Та коли й з порожнім шлунком вийдеш у поле, то пищить, коли хочете.

— А по-моєму, не треба ніколи за цим ганятися. Держалося б тіло, було б здорове, та радість була б у душі. Більше нічого й не треба. Ніколи не слід ганятися за багатством, бо воно до загибелі душі доводить.

Селяни раді були зайвий час поговорити зо свіжою, цікавою людиною. Поволі встрявали в розмову, запитливо вслухалися. Балачка щодалі цікавішала.

Переходили до душі, розмов про Бога, науку. Григорій розпалювався. Захоплено розповідав про все і в цьому відчував глибоке вдоволення.

Селяни поважно слухали, помалу міркуючи над усім, про що говорив Григорій, і сумно зітхали. Трохи згодом хтось схоплювався й кликав Григорія до себе.

Той, ще кінчаючи розмову, байдуже згоджувався.

На лавці в кутку розкладав своє збіжжя, так просто, наче в себе дома, переходячи знову до розмови з господарем.

Увечері, як сідало сонце за шпилі, Григорій мандрував далі, витягуючи довгу шию вперед, наче нюхаючи далечінь.

Не було певної мети. Хапався за кожну нагоду, щоб іти далі й далі.

В цьому потоці постійної мандрівки, безнастанно мінливих краєвидів і змін та поодиноких подій мав глибоку, повну радість. У полі, знявши бриля, на хвилину перепочивав, оглядався захоплено навколо і в глибокому хвилюванні благословляв увесь світ.

— Чого мені, Господи, більш потрібно?

І тихо, закохано відповідав:

— Нічого, нічого більш!

І все ж у сиву далечінь, як тінь, ішла темна дівчина з тихою, загадковою усмішкою на вустах.

Тоді лягала тінь і на обличчі Григорія, як хмара, що легко перебігає повними колосистими ланами.

Одного разу Григорій вийшов зрання від якогось селянина. Саме сталося так, що попав у сердиту, сварливу родину. Був свідком довгих

колотнеч. Хотів заспокоїти, вгамувати, але сердита баба від його слів іще більше репетувала. Тому Григорій намірився якомога раніш вийти з тієї хати.

Вийшов у важкому настрою.

— Для кого несу знання, кому розповідаю слово живе?

Він пригадав багато подій з власного життя, свої розмови з селянами, з гуртами їх, з поодинокими людьми, що в них спинявся на спочинок

— Хто ж прийняв у своє життя все те, про що говорив Григорій?

Перед ним пройшло багато спогадів, але серед них уставали хіба одиниці, які нібито вірили йому й намірялись іти слідом за ним.

І то тільки поволі.

— Яка ж користь тоді від усієї праці?

— Але що ж робити?

— Нічого, нічого! Мудрують, що простий народ спить. Хай спить! Хто спить, той прокинеться. А прокинеться — зрозуміє слово правди.— І все ж на душі було без міри сумно. Сердита баба стояла перед очима й розмахувала засуканими рукавами.

Дорога йшла рясними ланами.

Скрізь дрімало важке колосся житів, пшениці, похилене в росі.

Січний настрій злагоди й тиші сходив на душу.

І знову вставали обрії, вмиті, радісні в народженню нового дня, нового світу, нового життя.

Опівдні, коли вже сонце ніби застряло в небі, забився до якогось хутора.

Колись проходив повз нього, але в іншу пору і з іншого краю, і хтозна, чому не впав у око той хутір. Цього разу він мимоволі причарував Григорія.

Хутір розлігся над долиною, що заросла вся густим гаєм.

Внизу в гущавині верб протікала річка. По той бік видно було купу молодих беріз.

Густий, свіжий сад, просторо розкидані оселі, чепурний будинок, і серед двору високий журавель над криницею.

Чимсь лагідним, спокійним, міцно збудованим віяло від цього хутора.

Григорій зацікавився, підійшов до самого саду й сів над канавою в затінку вишень.

Перед очима розстилалися зелені луки, кілька клаптиків полянок у гаю, в одному місці виблискувала вода.

І це все глибоко зачарувало Григорія.

Вийняв поволі сопілку й почав грати.

Не було певної мелодії, а так самі звуки пливли, спершу нескладно, наче шукаючи якоїсь стежки, й раптом склались у якусь нову, не знану ще мелодію.

І Григорій відчував у них і ті жалі, що останніми часами так непокоїли душу, й ту радість, що повніш і повніш уливалася в груди. І тоді віддався цілком новій мелодії, що несвідомо складалась у певні розміри. Одну хвилину прислухався, озирнувся навколо й тоді ще з більшою насолодою заходився грати.

Раптом щось за тином хруснуло. Григорій не звернув на це уваги. Через кілька хвилин почув — хтось важко дихає над головою.

Оглянувся, підвів голову й мимоволі застиг.

Перед ним стояла висока струнка дівчина, вся в темному, з рясними разками намиста. На тонкому смуглявому обличчі застигла м’яка посмішка.

Темні очі горіли й сміялись.

Григорій від несподіванки зніяковів. В першу мить хотів було встати й тікать. Але в обличчі дівчини щось було знайоме. З глибин очей лився світ, якого давно вже шукав.

Скінчив грати й задивився.

І щохвилини відчував, як сплітаються нові тенета, що наповнюють серце не знаною ще радістю, як тане серце весняним снігом.

— Я вам перебила?—поспитала дівчина.

І усмішка на вустах бризнула розсипчатими променями.

— Ні, нічого! — поволі відповів Григорій.

— Чому ж ви далі не граєте?

— Бо пісня моя сама обірвалась...

— Шкода! А я так залюбки вас слухала! Слухала й слухала. І сміялась, і плакати хотілось, і не знаю що!

— А що саме?

— Не знаю! Чомусь смутно стало — не знаю, не знаю...

Обоє замовкли. Дівчина зацікавлено оглядала чудного мандрівника, й смутніла під його гострим поглядом — і не знала, що робити.

— Ти, дівчино, з хутора будеш? — поспитав Григорій.

— З хутора! Це наш хутір.

— Чи не можна в вас води напитися?

— А чому не можна! Ви зайдіть до нас та спочинете, бо сьогодні, мабуть, стоятиме велика спека.

Дівчина зразу втекла. За кілька хвилин вона вискочила з хвіртки й покликала мандрівника.

Григорій хутко пішов за нею, тихо посміхаючись.

З-під комори вискочив здоровенний собака, завзято нападаючи,— але за хвилину стих, улесливо вимахуючи хвостом.

Дівчина винесла кухоль води. Сковорода сів на ганку і вдихав густі пахощі жоржин і троянд, що цвіли під вікнами.

У дворі була тиша півдня, густої спеки. Тиша й спокій. І лише дзвінкий, рухливий голос дівчини дивно порушував тишу двору, як голосний струмок, що гомонить у байраках.

На ганок вийшов високий, із густими вусами, пересипаними сивиною, чоловік і почав придивлятися.

— Здається, Григорій Савич?

Сковорода посміхнувся.

— Ну, як же!.. Я зразу впізнав.

Господар підійшов і міцно стиснув руку.

— Яка це радість нам випала! Чув, чув багато про вас! І думав: невже ніколи не доведеться побачитись? Як це ви заглянули в цей куток?

Але дівчина, розчервонівшись, швидко почала оповідати.

— А, це ти, козо! Ну, спасибі тобі, доню, спасибі. Це моя дочка — Марійка!

Марійка уклонилася, густо почервонівши.

— Одним одна дитина,— казав далі господар,— ще з війська привіз сюди, та тут і виросла. Стара померла, а вона тепер єдина мені втіха й розвага... Ну, заходьте, заходьте, будете дорогим гостем.

Хати були великі, просторі, на кілька покоїв.

В одній з них, на дерев’яній підлозі, стояла широка піч, кілька стільців, а по боках лави, полиці, мисники.

— Дуже я хотів поговорити з вами, порадитись! Чую: там і там ходить Сковорода, те-то й те говорить, так-то навчає людей. Думаю собі: невже ніколи не загляне сюди? Аж воно таки привів Бог! Ото ж кажуть, гора з горою не сходиться, а чоловік із чоловіком зійдеться!

Григорієві відвели невеличку хатину, що виходила на схід у густий сад. У вікна зазирали троянди, високі рожі, далі п’явся барвінок. Важкі жоржини в задумі задивилися в землю.

Григорій сів і прислухався.

Перший раз за кілька років, за довгий час життя опанувало нове несподіване бажання — втомно вабило посидіти, спочити.

І, як у барвисте вічко, збиралися і йшли перед очима довгою стічкою всі події мандрівного життя, рік за роком, подія за подією.

Ліг на ліжко й стежив за ними.

І було боляче — куди розгубилось, де розвіялось життя його?.. Як хвіст комети, що тане в холодних просторах!

Хтось голубив і пестив м’яким спокоєм.

— Слава Богу! Нікуди йти сьогодні, й завтра, й позавтра!

За вікном м’яко виспівувала Марійка.

Григорій із насолодою иростягся на чистому ліжку й м’яко заснув.

Як інколи давить якась вага на голову, а міцними кліщами стискає серце, як хочеться позбутися його, схопитись і побігти назустріч пестливим хвилям вітру!

Вийти на луки й крикнути стоголосо на байраки!

Сочно поцілувати бога Діоніса.

Після обіду Марійка вільна від роботи. Тоді в холодку під коморою нудиться над граматикою, риторикою, філософією.

Тонке чоло збирається в зморшки. За нудною наукою бризкають бризки юної радості й сміху.

— Скинути б усі думки, що сідають у душу, обтяжують її, як торбинки за плечима в старця, й побігти тоді на байраки, і втонути в дзвінкому сміхові ярів!

Марійка холодно, як молитви, шепоче.

А очі бігають по саду.

Бігають і пригадують: над яром в кінці саду вже спіють солодкі яблука; малина червоними зірочками визирає із-під широкого листа, з-під густого укропу пахнуть огірочки. А там просто на леваду, під березину побігти й сміятись. Хай ловить довгоногий Сковорода!

Але за цими нудними лекціями,— Марійка знає,— почне він говорити. Очі йому запаляться глибоким вогнем, блискучим і прозорим, як води весняних озер, де купаються білі хмари, як холодні струмені потоку, що горять на сонці.

Тоді він незвичайний. Тоді він далекий-далекий.

І хочеться наблизитись до нього, впасти на коліна й слухати, як глибоку сповідь.

Тоді серце коханням хвилюється.

Тоді слово його золотою музикою, повним зерном спадає в душу.

Підуть до яру, зійдуть на гору, і знову спустяться, і йтимуть долиною назустріч червоному засмученому заходові.

Він буде говорити, і слова його, як дивна музика, як далека пісня, що повстає з-за обрію: чуєш, хвилюєшся, а не розбереш, не зрозумієш.

І то нічого!

Йти б тільки поруч, близько притулившись, і відчувати душу його, й хвилюватись. І намагатися, щоб попасти в ногу!..

Відтак тоді, як спуститься місяць, млісним мереживом заснує землю, вони стануть у задумі, прислухаються.

Тоді Григорій візьме сопілку, сяде під деревом і заграє.

Марійка забуде за все. За те, що вона кохає, що з цим треба ховатись, що він учитель-бурлака, безпритульний старець, а вона — статечна хуторянка, за все, за все...

Сяде, схилиться на руку й зіллється з музикою.

Музика — це тільки продовження слів його.

Це — тільки розплітання смутної канви, що в хвилівні клубочки зібралася коло серця.

Але з нею зливаються всі голоси байраків, долин, ланів і давніх, давніх споминів. В один потік зливаються, і ллються в серце, і наповнюють його. І тоді серце росте й росте й припадає запеклими вустами до холодного неба.

І тоді... тоді... Хай розірветься воно на дрібні шматочки, й вогняними іскрами розсипеться в холодних просторах!

А кожна іскра нехай захолоне в маленьку, крижану грудочку радості.

А навколо після того порожнеча.

Ніч у хаті, як прірва, і в ній дрімають чорні великі очі.

Раз Григорій несподівано ввірвав пісню й поглянув на Марійку.

Вона в задумі кудись дивилася і плакала.

— Марійко!

Вона обернулася.

— Чого ти?

— Нічого! Це так!

Обтерла сльози й дивилась на нього крізь сльози радісно, в захопленні.

— Чого ти?

Марійка раптом притиснулась, нахилилась і поцілувала. Далі схопилась і побігла.

Григорій пустився слідом за нею. Догнав, припав до неї і в тихім шепоті почув слово — одне слово.

І злякано вирвався й побіг.

Відчував, як під боком теліпається сопілка, а все біг і біг... Під гору задихався. Коли вибіг на гору, почув, що далі нема сил іти.

Спинився й важко передихав. У сивих промінням на тім боці яру сиділа похилена постать.

Скам’яніла — не рухалась, стиснула руками голову.

Тоді поволі повернув і пішов назад.

Марійка сиділа й нічого не помічала.

І в перший раз прокинулося глибоке почуття жалю й любові до окремої людини. І перший раз люди відійшли кудись далеко.

І захотілось притиснути й обігріти цю самітню, як молоденька гілка, дівчину...

Тої ночі в місячних промінях, обнявшись, ішло ланами дві тіні. Обидві були чимсь засмучені, але вели теплу, щиру розмову. Нічого не помічали навколо, не знали куди йдуть.

Несли тиху звістку про благословенну землю.

"В однім пункті сходиться ввесь світ.

Коли втрапиш на такий пункт — прислухайся!

Коли відчуєш, як у твоїм серці голосно заспіває він,— знай: то є пуп землі!

Стань тоді й слухай!

То є пуп твого серця, то є пуп твого життя, пуп землі і всього, всього світу!

Тоді знай: нікуди більш тоді поспішати!

Стань, і слухай, і дивись — ніщо більше не зрушить.

А навколо тебе кружлятимуть сонця й планети.

А навколо тебе вітри рватимуть хмари й землю в клоччя. А навколо тебе тікатимуть люди на торохких колісницях та баских конях. А інші гнатимуться за ними.

То буде голос богів, то буде творча пісня їхня!

Стій, і слухай, і вбирай у своє серце!

Хай воно співає нових і нових пісень.

І нікуди більше тобі поспішати!"

Так думав Григорій у тихій хатині пана майора. Марійка підбігла до старого, поцілувала в рудого густого вуса й дзвінко засміялася.

А тоді відбігла і дратувала його.

— Чого це ти, доню?

— А так, не скажу!

— А що ж ти хочеш сказати?

— А впіймайте, тоді скажу!

Майор засміявся.

— Ну, так ніколи не скажу, коли будете сміятися! Вгадайте краще!

Майор знизав плечима.

Тоді підбігла, обняла й почала шепотіти.

Сказала останнє слово, тільки встиг догадатися старий майор, і втекла.

І тоді ходила осторонь, прислухаючись, що буде говорити старий, рвала листя малини й несміливо поспитала:

— Ви не сердитесь, татусю?

— Хіба ж можна сердитися, доню, на тебе! Ти в мене єдина. Коли маєш щастя в ньому — хай Бог благословляє!

І потім почав у задумі ходити.

Марійка підійшла, заглянула в обличчя.

— Чого ви такий смутний, тату? Що вас непокоїть?

— Ні, не смутний! А так, засумувалося: не знаю, чи радіти, а чи боятися!

— Що ж тут страшного?

— Бачиш, коня-скакуна трудно вдержати на припоні.

— То що ж ви думаєте?

— А що, як він візьме та й утече? Від нього можна сподіватися.

— Хіба ж це можна, коли він кохає мене?

— Все може бути, коли в нього така натура.

— Ні, ні!.. Цього ніколи не буде!

Старий роздумливо казав далі:

— Сказати й те: боятись, що нічого буде їсти,— дарма було б. Хвалити Бога — в господарстві всього вдоволь. А тільки чи зумієте ви повести як слід. Трудно Григорієві за це діло братись.

— Ну, тоді я поведу. Я змалку звикла.

— Ну, хіба так. Аби в самих була згода.

І раптом старий повернувся, задивився довгим теплим поглядом і міцно поцілував.

— Ну, хай Бог помагає! Живіть і будьте щасливі!

Марійка вирвалась і втекла в гущавину саду.

Ходили обоє споришевою доріжкою в дворі.

Знали, що треба гаразд поговорити про найважливіше, а не наважувались. Григорій довго розповідав, що за кордоном при астрономічних обсерваторіях закладено станції, де стежать за вітрами й можуть заздалегідь угадати погоду.

Старий слухав і дивувався.

Далі почав говорити про господарство.

— Цього року має бути добрий урожай. Од скотини й пасіки можна сподіватися немалого прибутку. На осінь треба частину всього продати і в Харкові поярмаркувати. Марійка вже підростає, треба віно готувати.

Григорій мовчки слухав.

— Та воно-то все гаразд, хвалити Бога! Коли б тільки чоловік трапивсь добрий. Щоб і донька була щаслива, і господарство до ладу.

Григорій сміявся й потакував.

— Ти ж подумай, Григорію! Для кого я турбувався, для кого я дбав? Щоб донька моя була нещаслива, в злиднях провела свій вік?

І знову Григорій мовчав. Старий подивився скоса на нього й почав ходити, про щось міркуючи.

Далі підійшов, поклав Григорієві руки на плечі й став гостро й важко дивитися.

— Слухай, друже любий! Я все знаю. Марійка про все розказала! Що ж ти мені скажеш?

— Те ж саме.

Старий мимоволі засміявся.

— Та хіба ж ти знаєш, що вона сказала?

— То догадуюсь!

Григорій почервонів і зніяковів.

Старий розчулився.

— Слухай, Григорію! Я тебе люблю, як сина, як рідну дитину! Що ти, що Марійка — то ви обоє мені рідні. І хотів би, не знаю й як, вам щастя. А тільки, признаюсь по щирості, боюсь! Боюсь за тебе, за неї. Знаю, що душею ви зійдетесь, полюбитесь і будете в злагоді жити. А як ви поведете господарство? Знаю, що тобі, брате, важко буде.

— Не знаю. Тільки я на все зважився йти.

— Спасибі, голубе, спасибі! Твоя душа мені як ластівка, як осіння зірка! Тільки боюсь!..

— Не знаю! Не скажу! Будемо старатися.

— Ну, спасибі й за це, за щиру правду! А там придивимось, побачимо.

Мимоволі руки простягнулися одному до одного. Поцілувалися.

І тоді почали легко й не соромлячись про все говорити.

Одним лукавим оком визирала з-за комори Марійка, комусь показувала язика...

Дні минали одноманітно-спокійно, ситі, насолоджені. Поволі готувались до весілля. Про це довго щоразу міркували.

Григорій устрявав потроху в роботу.

Одного разу поїхав із валкою продавати зерно до міста на базар. Зерно продав, але, як виявилося, дуже дешево.

Старий не гнівався. Лише сказав:

— Коли так будеш, сину, хазяйнувати, швидко переведеш усю худобу.

Григорій нахмурився, почервонів і мовчки вийшов.

Другого разу чув, як старий гримав на літнього робітника Петра.

Петро, похиливши голову, покірно слухав догану.

Але, коли відійшов старий, Петро припав до причілка й заплакав.

Григорій почав розважати, та Петро мовчки відійшов від нього, не сказавши й слова.

І це теж не подобалось.

Марійка стала чомусь усім вередувати. Вже не вчила так завзято ні риторики, ні пііїтики.

Одного разу, коли Григорій став домагатися відповіді з пііїтики, Марійка розсердилась, заплакала і втекла.

Григорій сумно подивився вслід їй, поволі поскладав книжки й пішов із двору.

Вийшов на леваду, а далі йшов поволі, похиливши голову.

Відчував, як вітер стиха студив відкриту голову, як легко шелестіла під ногами трава.

Як приємно було зоставатися на самоті й розібратися поволі в усіх тих думках, що так неспокійно позасідали в голові!

Що це має статися? Щастя?

В маленькій клітці співає пташок, а полетіти в небо, про яке співає, не може.

Де ж тоді воля?

Цілий рій думок міцними тенетами облітав душу. Хіба ж можна степового скакуна вдержати на припоні?

Маленький пуп земний — центр і зміст усього життя.

А навколо пупа немає руху, а навколо пупа застиглість, непорушність.

Немає бур, немає гроз — маленькі кузьки колупаються в землі.

Навколо велика світова нудьга.

Ось вона повстає з обріїв, розливається в небі. І небо стає жовто-сірим, і раптом спускається на землю й заливає всі долини, байраки, степові простори, помережані лісами,— вкриває жовто-сірими потоками.

І степи раптом сохнуть. І ліси в’януть і осипаються.

Велика, неосяжна нудьга.

Куди тікати від неї?

Радість у безконечному русі, в безнастанно мінливих враженнях, радість у буйній творчості духа.

Куди тікати з осмаленої, спаленої землі?

Було чомусь до нестями важко. Палкий вітер дув зі сходу, і в його хвилях не було чим дихати.

Тоді впав у затишному байраку на траву і так лежав непорушно.

Густі пахощі чебрецю й шавлії входили в груди й студили розпалені думки. М’яко шелестіли шовкові листочки.

На маленькому клаптику землі хтось творив велику містерію, спізнавши голос Бога.

Від того раптом стало спокійно.

Раз-по-раз входили в груди тихі хвилі злагоди й гармонії.

Але перед очима стояла велика сіра пустеля.

Обійти її й покинути, зоставивши самітні голоси — хай плачуть над спаленими ланами!..

За що? Що винні вони?

Великими важкими літерами виринули далекі слова:

"Коли хочеш служити мені, залиши дружину й оселю свою і йди слідом за мною!"

Якась одна маленька думка поспитала:

"А чи ж це по правді? Великою жертвою поодиноких хочеш маленьку радість дати всім?"

І не було відповіді на це!

Коли повернувся додому, було вже над полудень.

Марійка, наче відчувши свою провину, пильно ходила за ним.

Побігла й принесла з льоху сметани, нарізала хліба, покликала до столу батька. І сама жваво розповідала різні дрібниці.

Але балачка чомусь не йшлася.

Тихо сходив вечір на землю, як далека степова пісня.

Захід був тонкий, і на тлі його довго сумували стрункі молоді берези.

І потім поволі-поволі випростався місяць.

Зітхнув, роздивився й почав прискати на всі боки молочно-зеленою піною.

І вкрилися білою жалібною наміткою далекі простори.

Марійка підійшла й глянула тихо на Григорія.

Григорій зустрівся з поглядом її. Встав.

Мовчки, не сказавши одне одному слова, вийшли в сад.

А коли вийшли на долину,— балачка сама собою розпочалася. І, як перший раз, наче відчуваючи, що це востаннє, Григорій довго й тихо говорив.

Хотів зоставити в душі глибокий слід, яким не повинен був ніхто пройти, на якому не повинні були зрости найменші чужі рослини.

Марійка з тривожно-зляканими очима вслухалась,— хотіла щось розгадати в цих весело-мрійних очах,— і не могла дізнатись останньої правди.

І так само, як і першого разу, сіли на тому місці, і Григорій заграв у сопілку.

І пісня його пішла довгою скаргою в місячно-туманних просторах і десь розтанула.

Марійка, схилившись на руки, слухала в важкій задумі.

Але раптом схаменулася.

— Що це, Григорійку, що це? Хіба востаннє?

Григорій мовчав.

— Слухай, братіку, не треба! Не треба більш. Ходім краще додому!

Григорій мовчки погодився. Встав, і погляд йому був сумний, похилений у землю, як важке гроно винограду.

І знову дві довгі тіні простяглися долиною на той бік яру.

Дві засмучені тіні, притулившись близько, тихо йшли ланами кудись у місячні тумани.

Голови їх були схилені додолу.

Тужили, що втратили добру вістку на землі.

І коли прийшли до комори, впилися сумними поглядами одне в одного.

Одна душа поспитала:

— Навіки?

— Навіки! — відповіла друга.

І тоді довгим-довгим обмінялися поцілунком.

І обидві душі сказали:

— На Голгофу![5] На колючі терни! На криваві квіти!

І розійшлися.

Було морозяно. А коли морозяно, хочеться кудись утекти, не думаючи, не жалкуючи над тим, що маєш покинути.

Ні, в хатині було тепло.

А на серці морозяно!

Григорій поволі складав своє збіжжя й почував, що серце тремтить від холоду.

А місяць зазирав у вікно, наче стежив за злодієм.

Григорій вийшов. Тривожно рипнули двері. Григорій тихо причинив їх.

Надворі було вже росяно. Зачиналось на ранок.

Хвилину вагався. Далі рішуче повернув і пішов у комору.

Там спала Марійка.

Григорій обережно відчинив двері, придивився в темряву.

На м’яких подушках розкинулось юне пружаве тіло.

На устах застигла тиха місячна усмішка, як спомин про останні хвилини життя.

Ноги безтурботно розкидані. Біла сорочка закотилася поверх колін і лягла червоною мережкою, як густим соком винограду.

І звідти — смугляве, ніжне тіло з п’яними обрисами ліній.

Щось ударило в голову! Щось змішалось в місячнім тумані!

І хутко-хутко закружилося й попливло в радіснім вихорі вдалечінь, у зелено-місячну прірву.

Веселий чорнобородий Діоніс — а борода м’яка йому, як шовк,— наливає в келих червоного вина й, сміючись, примовляє:

— Пий!

— Хто ти?

— Я первосвященик життя! Пий!

І було радісно літати в п’яній парі вина й спускатися в прірву.

— Хто скарав мене, що мені не входити в свята святих?

— Хто, як не ти, Боже, створив цю красу?

— Будь благословенна навіки!

І з неймовірним болем одрізав гострою думкою:

"Не може вмістити всього людське серце!"

І знав, що для нього відрізано якийсь великий, виноградний шлях життя.

Став навколішки й припав гарячими вустами в м’які теплі лінії смуглявої ноги.

І тоді до млості заболіло серце.

Дівчина солодко зітхнула, повернулась на бік і ще глибше впірнула в сон.

І, в безтямі тиняючись, хапався за одвірки й шепотів:

— Боже! Боже! На Голгофу...

... Кудлатий собака полащився й провів із двору.

Ранок був похмурий. На сході густилися хмари, щодалі розпускалися по небу, заволікаючи його рудаво-сизими котлами.

На дорозі лежали холодні роси.

Тихий вітер вихоплювався інколи з високих житів і грався на обскубаній придорожній травиці.

Ішов поволі, в глибокій утомі, важко схиливши голову.

Інколи, хитаючися, звертав набік. Тоді спинявся на хвилину.

Очуманіло оглядався, не знаючи, куди йти далі.

А потім безсило тюпав уперед.

В одному місці згадав, що забув на хуторі шапку.

Повернувсь. Подивився.

Від хутора було видно кілька клаптиків будинків.

Постояв, махнув рукою й пішов далі.

Опівдні прийшов у якесь село. Зустрів селян, що привітно його закликали до себе. Сів і почав, жартуючи, розмовляти.

І від того було без міри солодко. Солодко відчувати, як хтось просвердлює серце, а звідти ллється тепла кров,— краплина за краплиною спадає на дно криги. І тому сміявся. Думав: "Хай розростається крига".

Коли відходив од селян — відчув себе знову юним бурсаком. І хотілося зразу бігати, грати в коня, сміятись, за кимсь ганятись, ловити когось.

— Це Божеський рух! Це Божеський прояв життя!

Думав: куди його йти далі? Згадав, що давно не був у Ковалинського.

Рішуче повернув і пішов туди.

Жваво вибирався на гору.

А селяни стежили за ним очима й говорили:

— Кажуть старі люди, що швидко повинен пройти святий чоловік, що буде навчати темних людей! Буде він знати всі науки, буде навчати Святого письма. Біблію напам’ять читатиме. І ходитиме з села в село, з хати до хати. А помре під тином, як старець.

І сумно, з тривогою й загадково стежили, доки не сховався Григорій за обрієм.

У Ковалинських зустріли Сковороду тепло й привітно.

Багато розпитували за все життя, уважливо ставилися до щонайменших дрібниць.

І Григорієві було радо перебувати в цьому затишку, як у теплій ясній хаті після блукання в дорозі глупої осінньої ночі.

І він залюбки за все розповідав. Лише промовчав про останню пригоду на хуторі в майора.

Швидко Григорій помітив одну рисочку, що неприємно вразила. І друг Ковалинський став зовсім не той. У нього була хороша, щира дружина, діти, що дзвінко щебетали в покоях.

Було помітно, що за всякими розмовами з Григорієм Ковалинський десь часто відривався до родини, і там більш сердечно до всього ставився, і всім більш цікавився.

І це вражало Григорія.

Тому пробув там недовго.

"Гість!—згадав свою думку.— Що таке гість? Людина, яку тепло зустрічають, радісно вшановують. Але все ж таки й зустрінуть, і проводять як гостя, як чужого! Усюди й завжди чужий і самітний. Як відбитий від табуна журавель, що блукає в тузі й самоті осінньої пори по сірих ланах!"

В недовгім часі за тим зібрався, й як не вмовляв Ковалинський, рішуче попрощався і повернув знову на Полтавщину.

По дорозі згадав старого пасічника, з яким зустрівся давно-давно, коли тільки повертався з-за кордону, і поволі помандрував до нього.

Думав: той краще за всіх зрозуміє. Йому можна про все розказати.

Ішов спокійно, впевнено, спираючись на високу палицю й витягши довгу журавлину шию вперед.

А під боком теліпалася сопілка.

Спокійно оглядався навкруги і знову вбирав великий, різнобарвний прояв життя в душу, як могутню гармонію творця.

На серці було спокійно й радісно.

Радість! Що таке радість? Ось холоне серце! Останні краплини крові сідають на кригу. А тоді стає серце крижаним. На ньому замерзає навіки радість, щоб світити в білих променях по всьому світу.

Світити в мандрівці, великій, безперестанній!

Життя, як комета, що п’яна радісним блуканням у світах і не знає свого постійного шляху.

Десь розпалиться, засяє великим огнем, а потім розсиплеться на дрібні шматочки — в туманність!..

Щоб знову родилося сонце, нове сонце й по-новому засяяло світові.

І так одвіку й довіку!

А хто розкаже мінливу казку мандрівної комети?

[1924]

[1] Ковалинський Михайло Іванович (1757—1807) — український і російський письменник, освітній діяч; автор "Жития Григория Сковороди...".

[2] Стультуси — нерозумні (латин.).

[3] Вакх — в античній міфології одне з прізвиськ бога Діоніса — бога виноградарства й виноробства.

[4] Варсава Даниїл — псевдонім Г. С. Сковороди.

[5] Голгофа — горб на околиці Єрусалима, де, за євангельським міфом, був розп’ятий на хресті Ісус Христос. У переносному значенні — страждання, муки, подвижництво.